

Az idő költője

Krúdy világképe

Ahogy lesüllyedt tengerek üledékei terítik egymásra a múltat és a jelenet, a mai táj arcába rajzolva színes kagylókat, csigákat, köveket, úgy teríti egymásra a múlt és a jelen idősíkjaikat, úgy szövi egymásba a valóság és a látomás képsorait Krúdy Gyula, a magyar próza különleges tehetségű mestere.

Az idő költője volt. A Monarchia és a reformkor, a szabadságharc és az önkényuralom, a XX. század és a középkor világának valóságkockáiból emelte több mint százötletes életművének monumentális katedrálisát, de a történelem és a mindennapi élet realitásaiból emelt épület toronyórájának számlapján mégsem a valóságos idő mutatói mozogtak: egy fikatív, belső, lírai időt mutat ez a láthatatlan óra, olyan időt, amely se nem múlt, se nem jelen, de nem is jövő, hanem mindezek költői esszenciája. Olyan varázslat ez, amely az álom világában történik meg velünk: amikor a tudatalatti birodalmában az álom egymás mellé teríti a múlt és a jelen képsorait, és arra kényszerít bennünket, hogy hálás cselekvői, vagy szemlélői legyünk egy tér és idő bilincseit széttrő, más minőségű létnek. Krúdy művészetét gyakran hasonlítják Proustéhoz, pedig a párhuzam csak nagyon távoli: mindössze a múlt képeit előhívó asszociatív fantázia, emlékező írói magatartás rokon művészetükben. S igaz, akárcsak Krúdyé, szubjektív, lírai Proust viszonya is az emlékezés tárgyához, a múlthoz, de Proust emlékező művészetének konkrét célja van: a múlt emlékképeinek racionális felfejtése. Krúdyt azonban nem a ténylegesen átélt emlékek érdeklik, hanem azok platonai mása, a megélt helyzetek lefényképezett és elraktározott jelenetei végső soron csak árnyékképek, árnyékai a történések megfoghatatlan dimenziókban, zenében és látomásokban terjeszkedő illékony testének. A világot lírai módon szemlélő író – Krúdy – számára az élet tele van képekben fellobbanó és dallamokban muzsikáló titkokkal, a történéseknek figyelmeztető holdudvara van; s ezek a lírai jelzések és rejtvények az intuitív emlékezés útján újabb titkokat és jelzéseket hívnak elő a múltból: eddig láthatatlan helyzetek és pontok kötődnek össze váratlanul a Krúdy-művek testében oly bőven burjánzó hasonlatok, metaforák, szimbólumok és komplex képek, látomások fonalain át. A Krúdy-kép, a hasonlat olyan, mint a közönséges érzékszerveink által megfoghatatlan emberi lét anyagának sötétjén áthatító villám vagy mint a bergsoni időérzet „kecses mozdulata”, múlt és jelen ölelkezése, az ölelés méhében a jövő látható embriójával. Krúdy világának intuitív, lírai időérzetében nincs objektív jövő, mint ahogy objektív múlt sincsen, az emlékező utazások jelenből múltba lótt nyíla – a múlt emlékrétegein áthatolva – valójában egy fikatív jövő felé tart: a nyíl hegye mindig a cél, az élettitkok átélése felé mutat.

Transzcendens titkokról van szó vajon? Az a látomásos lírai realizmus, amelyet Krúdy művészetete mindmáig utolérhetetlen tökélytel reprezentál, egyértelműen cáfolja ezt. Krúdy egyszerre költője a társadalmi és a természeti létnek. A szervetlen és a szerves létben, a tárgyi világban s a magyar flóra és fauna buja vegetációjában

emberi vonásokat, mozdulatokat fedez fel, s ugyanakkor az emberi élet öröme, szomorúsága, esztétikumai is ebbe az antropomorfizált tájba ereszti éltető gyökereit. Ősi, természetes harmóniát sző újra ez a lírai próza, amelyben a növényi, az állati, a szervetlen és az emberi lét elválaszthatatlan egymástól. De a buján indázó szóképek és látomásos fonalai nem úgy szövik ezt a harmóniát, hogy közben az ember és a természet közé ékelődött társadalmat – idegen testként kezelve – nemlétezőnek tekinti Krúdy: nincs még írónk rajta kívül, aki olyan bőséggel merítene a magyar történelem és a mindennapi magyar élet tradícióiból, ünnepek és hétköznapi szokásaiból, rítusaiból, mint Krúdy. Az emberi kapcsolatok évszázados tartalmai a táj arcát is formálják nála, mint ahogy a táj ritmusában élnek, lélegeznek hősei is. Ez a kosztümös nacionalista szerepjátszástól szinte érintetlen művészet így lesz minden ízében, hangulatában, képviségében jellegzetesen, félreérthetetlenül magyar, és a mindig magyar talajon át bűvópatakként utat törő sorsélményeinek egyetemes emberi tanulságaival ugyanakkor világirodalmi rangú, európai is.

Krúdy a magyar élet és a magyar tradíciók hatalmas, lírai mitológiáját teremtette meg. Mert a természeti lét és a társadalmi lét tökéletes egységet alkot nála: a mesék, adomák, legendák és jelenések alapkövei, melyekből a magyar lét csodálatos mitológiája épül, mindkét, egymástól természetesen elválaszthatatlan létezési formában bőségesen fellelhetőek. Van persze a Krúdy-műveknek egy felső, reális síkja, elsősorban a cselekményszövevény, jellemzés, az írói leírások, meditációk rétegeiben, amely nagyon könnyen megérthető, önmagán túl nem mutató, leginkább a társadalmi valóságra utaló. De erre a síkra tapadnak a belső, lírai látásmód mélyrétegei, amelyek feltárásával mindig az egységet próbálja újratemteni a külső erők által szétszabdalt világban Krúdy.

Milyen volt tehát Krúdy viszonya kora társadalmi valóságához? Mint a legtöbb magyar íróé: ambivalens. A kiegyezés utáni boldog békeidők iránti nosztalgia és metszően éles, az elutasításig éleződő kritika, a történelmi tradíciók őrzése és a nemzeti-liberális eszmények szétfoszlása miatt érzett keserűség, egy gazdasági és kulturális szempontból egyaránt prosperáló világ izgalmas távlatainak csalóka fénye és az első világháború törvényszerű tragédiája okozta döbbenet egyszerre jellemzi művészetét. A bukott forradalmak után, az ellenforradalom nyitányától kezdve Krúdy magatartása végleg elutasítóvá válik a hatalommal szemben: miközben a magyar történelem egyre régibb rétegeiből építi prózaművészetét, regényeiben és novelláiban a Horthy-Magyarország valóságáról már tudomást sem vesz szinte. Képekbe, hangulatokba menekült volna? Visszahátrált volna a közelmúltba és a régmúltba? Szó sincs róla. *A magyar jellemről* című reveláns Babits-tanulmány következtetéseire gondoljunk csak. A magyar jellemet, karaktert irodalmi és történelmi anyagokon keresztül vizsgálva Babits arra a megállapításra jut, hogy a magyar alkat politikus, közéleti érdeklődésű, de ugyanakkor jellegzetesen szemlélődő, belső életet élő, a szemlélődés anyagát képekbe oltó. Józan politikai realizmusunknak köszönhetjük évezredes, számos tragédiát átvészelt létünket a Kárpát-medencében, a földi valóság égi mása felé fordított tekintetünk, belső, képi látásunk – ha úgy tetszik, „platonizmusunk” – pedig az egyetemes művészeti rangon megszólaló alkotások hosszú sorát hozta létre. Vagyis, Krúdy múltba, képekbe „menekülésének” kérdésére visszatérve: nem az menekül az élet elől, aki az emberi lét összefüggő szövevényének titkait bogozza, s e titkok felfedése közben megteremti magának a való világ poétikus mását, ami felé kellene, hogy haladjunk, hanem az menekül az élet elől, aki rejtett korrespondenciákra nem figyel, aki csak a valóság fotografikus lenyomatát látja, s nincs szeme Krúdy kettős látására, mert a világot csak statikus vonalakban érzékeli, s a nyugalomban a dinamikusan feszülő idő egészét nem veszi észre, a pillanatnyi lármás mozgásban pedig nem nyílik rá a szeme a kezdetre és a végre, a végtelen nyugalomra és a csendre.

A születés és elmúlás, szerelem és halál, életöröm és szorongás, elvontság és konkrétság egymást kölcsönösen feltételező, közeli rokonságban levő fogalmak Krúdy prózájában. Metaforaiveiben az elvont fogalmak materializálódnak, a valóság tárgyi világában öltönek testet, és fordítva: az érzéki világ képei átlégiesednek, többletjelentést nyernek a hasonlatok, metaforák szivárványlásaival. A születés, élet, szerelem, halál ritmusa az európai lét archetípusát, a dionüsztiát juttatja Krúdy regényeiben eszünkbe: a Dionüszosz-mámor születését, kiteljesedését, extázisát, elmúlását és az utána következő csömört, szomorúságot és szorongást. Ősi, pogány rítus ez persze: a természet körforgásának ritmusán alapszik, a ráció és a hit által manipulálhatatlan. Az évszakok körforgása az egymást követő nemzedékek körforgására, a továbbadott mozdulatokra, arcokra, végső soron a legyőzött halálra utal, s mindezek mögött felsejlik a földgolyó születése, élete és egykori nyugalomba dermedése is. A halál – az emberé vagy az animális lényé – bekövetkezik ugyan, de ez a tény a lét örök forgásában nem olyan szorongató: az ismeretlen tartományba távozott emberek továbbadják a tájnak szokásaikat, mozdulataikat, lelküket, s mint fiúk, lányok és unokák forognak tovább az emberi lét nagy kavalkádjában.

Ebből a képi látásmódból következik, hogy a Krúdy-művekben – a novellákban és a regényekben – nem a cselekmény és a jellemábrázolás, hanem a stílus alakítja ki elsősorban az írások szerkezetét. Krúdy saját lelkéből indázó expressziókban és látomásokban mondja el véleményét a világról, de ezek az expressziók és látomások nem pusztán egy író szubjektív víziói a világról: a metaforikus mondatok a rejtőzködő lényeg felé mutatnak mindig. Impresszionista, szecessziós, szimbolista vagy netán avantgarde volt-e Krúdy stílusa, kérdezzük, mert e zavarba ejtő metafora-folyamat mégiscsak szeretnénk a fogalmi elemzés racionális medrében látni valahogy. Az 1900 előtti korszakot nézve naturalizmusról és neoromantikus-szentimentális-biedermeier tendenciákról beszélhetünk Krúdy stílusáról szólva, de az impresszionista képalkotás nyomait is felfedezhetjük e prózában. 1900 és 1906 között – a „mikszáthos” korszakban – egy adományozó, enyhén lírai színezetű realizmus uralkodott művészetében, de a neoromantika és az impresszionizmus stílusjegyei is megmaradtak. 1906 és 1910 között Krúdy prózáját a felvidéki zsoldostörténetek reprezentálják: a középkori haláltáncmotívumot kibontó novellákat a látomásos szimbolizmus jellemzi elsősorban. 1911-től, a *Szindbád ifjúsága*, majd a *Szindbád utazásai* és *A vörös postakocsi* megjelenésétől 1917-ig, az *Őszi utazások a vörös postakocsin* című regényig a szecesszió dekorativitása és a szimbolista képi szerkesztés jegyei egyaránt jelen vannak az alkotói korszakban, miközben az impresszionista színek is a Krúdy-művészet palettáján csillognak. Legnagyobb alkotói korszakában, 1918 és 1921 között a szecessziós jegyek elhalványodnak, egy rítusokba, babonákba, hiedelmekbe oltott, balladai atmoszférát teremtő, népi színezetű expresszionizmus és szürrealizmus erősödik fel Krúdy művészetében (*Napraforgó, Kleofásné kakasa, Mit látott Vak Béla szerelemben és bánatban...*). De megjelenik ebben az alkotói korszakban az a regény is, melynek szerkezeti pilléreit a szimbólumok alkotják (*N. N.*), s a látomásos-lírai szerkezet és a realista kompozíció ötvözésével is sikerrel kísérletezik Krúdy (*Asszonyások díja*). 1922-től, a *Hét bagoly* megjelenésétől pedig már egy klasszicizáló, fegyelmesebb képalkotással él, bár esztétikailag korántsem értékesebb alkotói periódus következik: a lírai realizmus és az adomázó realizmus korszaka ez. Eme – stílusirányzatok jegyei alapján történő – korszakolás azonban egyáltalán nem jelenti azt, hogy a Krúdy-írásművészet egészének vagy akár egyetlen periódusának lényegét a stílusirányzatok csalóka jelzőinek segítségével megnyugtatóan fel tudnánk tární. Ez olyasfajta önáltatás lenne, mintha a Krúdy-világot a hasonló és a hasonlított közé ékelt számtalan metaforái közül mindössze egygel próbálnánk megmagyarázni. Nyilvánvaló, hogy Krúdy izgatónan modern művészetének, világ-

képének megfejtését csak az intuíciót is igénybe vevő komplex elemzés segítségével lehet elvégezni.

Az örökölt tradíciók, a nyírségi és a felvidéki táj lelke meghatározó szerepet játszott a Krúdy-világkép kialakulásában. Nemesi, polgári s plebejus vér és attitűd kering és keveredik Krúdy ereiben s tudatában, de a tágabb környezet, amely a szabolcsi „fővárosban” körülvette, mindenekelőtt dzsentri és kismemesi. S ez a történelmi középosztály egészében olyan örökséget jelentett számára, amelyet – egyszerre vállalva és megtagadva – továbbvitt egész életében. Az önéletrajzi ihletésű nyírségi regényben, az *N. N.*-ben így ír a tájról és a történelmi középosztályról: „Furcsa, hetyke, legénykedő, virtuskodó Magyarország itt hortyogott, ásítózott, unatkozott, dologtalankodott, nyomorgott legtovább. Máshol már bele-törődtek az emberek, hogy vége a régi világnak, dolgozni, tanulni, igyekezni kell, hogy megélhessünk. A Nyírségben még mindig a követválasztást várták, a takarékpénztár körül sompolyogtak értéktelen váltókkal, az öregek a fiak házasságától remélték sorsuk jobbrafordulását, vagy egy százesztendőös családi per eldőlését. A fantasztikus tervek, légvárak, szépen kicirkalmazott remények, édesded ábrándok jól kifejlődtek ezen a mocsaras, ködös, szegényes, kidőlt-bedőlt tájon... Agarászbálokat tartottak, de egyik-másik zsidó birtokosnak jobb agara volt már, mint az elnöknek. Kártyáztak, ittak, vetélkedtek, cifra kocsin jártak, hajdút tartottak, párbajoztak, barátkoztak, hangosak voltak a kurjantásaik, de már mindenki tudta, hogy vége a világnak. Én mindig szerettem őket vadászkalapjaikban, macskanadrágjaikban, vadmagyarságukban... Bár eljöttem közülük, hogy csak álmomban járjak vissza, legfeljebb az apám sírját látogattam meg néha, sokáig nem tudtam elhagyni virtusait, vakmerőségüket, attakírozásukat, lógós szomorúságukat.”

Nagyon fontos ez a vallomás, mert olyan ember írta, aki a saját osztályát belülről bírálta, mint Ady. Belülről ismerte, így a szeme sokkal többet látott meg, mint a külső szemlélőé. Tudta Krúdy, hogy a dzsentrivé züllött történelmi középosztálynak már lehanyatlott a csillaga: kihullott az időből, már nem a történelmet formálja, csak az illúziók színpadán játssza el tragikomédiáját. A „mikszáthos” korszak novelláinak fanyar, ironikus látteleitől az *Őszi utazások a vörös postakocsin* szinte már ridegen ellenséges dzsentri megtagadásán át az élete végén írt regényekig, a *Valakit elvisz az ördögig* és a *Tiszaeszlári Solymosi Eszterig* már-már szarkasztikus gúnnyal ábrázolja azt a helyzetet Krúdy, amelyben a hajdani történelemformáló erő, a középosztály régi szerepének szomorú paródiáját játssza el. És mégis, mindezek ellenére, élete végéig vonzotta és fogva tartotta Krúdyt egy tradicionális történelmi életforma szokásrendszere, tényleges esztétikuma is: ebből fakad az *N. N.* vallomásából egyértelműen kiszüremlő együttérzés is. Krúdy is tudta azt, amit Móricz döbbenetes erejű drámaisággal írt meg az *Úri muriban*: a múlt század második fele – majdnem ezer év elteltével – csaknem olyan történelmi léptékváltást hozott a magyarság életében, mint Szent István korában a feudális államformára és a kereszténységre való áttérés. A felgyorsult életritmus, a gyors méretű kapitalizálódás, az új gazdasági törvények könyörtelensége a magyarság egésze számára kihívást és drámai próbát jelentett: ezt a próbát könnyebben állta a jobbágykötelékeiből csak nemrég szabadult parasztság, mert ösztöneinek érzékeny antennái a munka, a föld parancsai szerint tájékozódtak ezer éve. A történelmi középosztály egésze azonban megroppant ebben a gazdasági próbában, s lett belőle a vármegye háttára kapaszkodó, múltjából élő dzsentri. S még ha állta is valaki a próbát, akkor sem biztos, hogy győzött. Móricz *Úri murijának* főhőse, az alföldi homokból virágzó oázist varázsló Szakhmáry Zoltán állta a próbát. De ez csak az új idők szerint tájékozódó intellektus és akarat ideiglenes győzelme volt. A múlt szép és – a jelenben – tragikusan bénító szokásaiba, tradícióiba gyökerező ösztönök alulmaradtak ebben a hatalmas próbában. Erre a konfliktusra érez rá Krúdy is, s a maga líraibb, látomásosabb, elégikusabb hangján ezt a konfliktust is

vezérmotívumként szövi bele művészetébe. Mert a múlt tradíciói, amelyeket az évszázadok folyamán jórészt a nemesség, elsősorban a közép- és kisbirtokos nemességi testesített meg és emelt nemzeti értékekbe, egy ezeréves Kárpát-medencei kultúra képeit jelentették, ünnepek rítusait, virágénekek, kuruc dalok, verbunkosok századokon át úszó zenéjét, de fellelhetők ezekben a tradíciókban bénító, konzervatív vonások is: a szemlélődéshez, a megszokáshoz és az óvatos, lassú cselekvéshez való ragaszkodás akkor is, amikor a történelem a gyors léptékű cselekvés és munka parancsát szegzi nekünk.

A családi legendárium, az 1848–49-es szabadságharc öröksége mellett ez a dzsentrivé hanyatlott történelmi középosztály jelentette Krúdy eszmélkedése számára hosszú ideig a legfontosabb témát. De rendkívül nagy szerepet játszott íróvá érésében a táj is: először a Nyírség, amely a népi babonákat, hiedelmeket, álmofejtéseket és az évszakokkal, ünnepekkel s a földdel kapcsolatos rítusokat oltotta belé, aztán a Felvidék, amely a megállt idő élményével ajándékozta meg.

Az ódon hangulatú, középkorba dermedt Podolin, ahol az algimnázium három osztályát járta ki, olyan volt, mint egy számlap nélküli óra, amelynek csak az ingája lengett évszázadokon át Lengyelország és Magyarország között. A megállt, múltba dermedt idő élményével Podolinba találkozott Krúdy, nem véletlen, hogy számos, Felvidéken játszódó regényének és elbeszélésének a városkája maga Podolin. A megállt idő élménye azt jelentette Krúdy fantáziája számára, hogy a múlt látható holdudvarával körülvelt táj, a jelen és a múlt között lebegő matéria – mivel már maga is egy darabnyi történelemmé vált –, az érzékeny költői tudatban könnyebben szakítható el az ölmosan nehezedő, a fantázia számára sokszor használhatatlan realitásoktól, mint a régmúlt vagy a közelmúlt patináját nélkülöző helyszínen. Érdemes Krúdy – későbbi – naplójegyzetét idézni: „A mai idő hasonlatos egy kis vasúti állomáshoz, amelynek várótermében, hideg éjszaka, fázva, betegen, egymáson könyökölve az elkésett, hófúvásba fulladt vonatot várjuk. A vonat csak nem akar jönni... Miért íránk hát erről a félig álmodva, zsúfoltan és lökdösődve töltött időről? Majd ha messzi mennek a napok, a mostani naptárak megfakulnak, e jelen örömei és fájdalmai elhalványulnak: bizonyosan találok valamit én is ez évek hervadt virágai között, amelyet régi szerelemmel és áhítatosan a kezembe veszek, felette elgondolkozom, mint egy gyászjelentésen, amely valakinek, akit hajdanában szerettünk, az elmúlását mondja. Amint múlttá válik a jelen – még a mellény gombjait is jobban megolvashatjuk, mint most, amikor szemközt állunk mohó, éhes horpaszaival.” Vagyis, prózaibb nyelvre fordítva a költői szöveget: a robotos hétköznapiok csak a lármás felszín látványát kínálják nekünk; mélyebbre tekinteni – a mindennapi lét hajszájában – nagyon nehéz. Csak ha már kivontuk magunkat ebből a hajszából, vagyis a jelen múlttá váltott, akkor tudjuk méltón megérteni és értékelni az elmúlt időt. Persze ez az ars poetica azt is jelenti, hogy amikor mégis a jelent emeli Krúdy a költészet megvilágító fényébe, akkor ez a jelenbeni történés csak úgy lehet teljes, ha a hasonló minőségű múltbeli helyzetek, képek asszociatív zenéje kíséri azt.